

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ДОНЕЦЬКИЙ
АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЗБІРНИК

№ 15

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ДОНЕЦЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК

2011 № 15

**НАУКОВИЙ ЩОРІЧНИК
ЗАСНОВАНИЙ 1992 р.**

Донецьк – 2011

ББК Т4 (45)
УДК 902 (4-11)
Д 673
ISSN 2218-2284

**Донецький археологічний збірник. – № 15. – Донецьк: Вид-во
Донецьк. ун-ту, 2011. – 229 с.**

У збірці вміщено статті з проблем археології Східної Європи та суміжних регіонів від первісних часів до середньовіччя, публікації матеріалів археологічних розкопок і музейних колекцій, хроніку.

Головний редактор:

ЛИТВИНЕНКО Р.О.

– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)

Відповідальний секретар:

КОЛЕСНИК О.В.

– к.і.н., доц. (Донецький національний університет)

Редакційна колегія:

АНДРІЄНКО В.П.

– к.і.н., доц. (Донецький національний університет)

БЕСПАЛОВ М.Є.

– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)

БРЕДІХИН А.В.

– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)

ДОБРОВ П.В.

– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)

ЗАЛІЗНЯК Л.Л.

– д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)

КРАПІВІН О.В.

– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)

ОТРОЩЕНКО В.В.

– д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)

ПОСРЕДНІКОВ В.О.

– к.і.н., доц. (Донецький національний університет)

СКОРИЙ С.А.

– д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)

ТЕМІРОВА Н.Р.

– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)

ТОЛОЧКО П.П.

– акад. НАН України (Інститут археології НАН України)

ШЕПКО Л.Г.

– к.і.н., доц. (Донецький національний університет)

Рецензенти:

БАРАН В.Д.

– чл.-кор. НАН України, д.і.н.

РАЗУМОВ С.М.

– к.і.н. (Інститут археології НАН України)

Свідотство про держреєстрацію ЗМІ: КВ № 15946-4418Р від 13.11.2009 р.

Постановою Президії ВАК України від 23.02.2011 р. № 1-05/2 збірку внесено до Переліку наукових фахових видань України.

Друкується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету

© Донецький національний університет

© Забавін В.О., Загородня О.М. Колесник О.В.,

Куштан Д.П., Лисенко С.Д., Литвиненко Р.О.,

Мимоход Р.О., Отрощенко В.В., Панковський В.Б.,

Потапов В.В., Санжаров С.М., Усачук А.М.,

Федько В.Ф., Циміданов В.В., Шепко Л.Г., Шеф

О.В., Черних Є.О.

© Оригінал-макет: Литвиненко Р.О.

DONETSK NATIONAL UNIVERSITY

**DONETSK
ARCHAEOLOGICAL
COLLECT**

2011 № 15

**SCIENCE ANNUAL COLLECT
LAUNCHED IN 1992**

Donetsk – 2011

Donetsk archaeological collection. – № 15. – Donetsk: Donetsk University Press, 2011. – 229 p.

The collection contains articles on problems of archeology of the East Europe and adjacent regions from a primitive epoch up to Middle Ages, publications of materials of archeological excavations and museum collections, the chronicle.

Editor-in-chief:

LYTVYNNENKO R.A. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)

Responsible secretary:

KOLESNYK A.V. – Ph.D., Assoc. professor (Donetsk National University)

Editorial board:

ANDRIENKO V.P. – Ph.D., Assoc. professor (Donetsk National University)
BESPALOV N.Ye. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
BREDIHIN A.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
DOBROV P.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
ZALIZNIAK L.L. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
KRAPIVIN A.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
OTROSCHENKO V.V. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
POSREDNIKOV V.A. – Ph.D., Assoc. professor (Donetsk National University)
SKORY S.A. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
TEMIROVA N.R. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
TOLOCHKO P.P. – Acad. of Ukraine's NAS (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
SHEPKO L.G. – Ph.D., Assoc. professor (Donetsk National University)

Reviewers:

BARAN V.D. – Corresponding member of Ukraine's NAS, Dr. Hab.
RAZUMOV S.N. – Ph.D. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)

Registration state certificate of mass media: KB № 15946-4418P from 13.11.2009

The collection is included in the List of scientific special editions of Ukraine by the Decision of Presidium of the Supreme Certifying Commission of Ukraine № 1-05/2 from 23.02.2011

Recommended for publishing by the Academic council of Donetsk National University

© Donetsk National University

© Chernykh E.O., Fedko V.F., Kolesnyk A.V., Kushtan D.P., Lysenko S.D., Lytvynenko R.A., Mimokhod R.A., Otroschenko V.V., Pankovskiy V.B., Potapov V.V., Sanzharov S.N., Schaef A.V., Shepko L.G., Tsimidanov V.V., Usachuk A.N., Zabavin V.O., Zagorodnia O.N.

© Original-breadboard model: Lytvynenko R.A.

ЗМІСТ

Статті

Литвиненко Р.О. Обряд вторинного поховання в культурах бабинського кола	7
Мимоход Р.А. Про загадкові кістяні конуси у комплексах лолінської та дніпро-донської бабинської культур	36
Циміданов В.В. Орнамент з “віями” на поховальній кераміці зрубної культури	48
Загородня О.М. Експериментально-трасологічні дослідження знарядь металовиробництва: історія та перспективи	78
Шепко Л.Г. Азійський Боспор у археологічних дослідженнях останніх десятиріч (1985-2010 рр.)	88

Публікації

Колесник О.В., Давиденко В.В., Коваль Ю.Г. “Скарб” кременевих виробів з околиць с. Богородичне в Донецькій області (басейн р. Сіверський Дінець, Південно-Східна Україна)	104
Санжаров С.М., Черних Є.О. Кургани у верхів'ях річки Жеребець біля с. Райгородка ..	117
Лисенко С.Д., Куштан Д.П., Панковський В.Б., Федько В.Ф. Пам'ятки межі середньої – пізньої бронзи біля с. Безпальче на Супої	133
Усачук А.М., Потапов В.В. Щитковий псалій з поселення доби бронзи Варенівка III зі Східного Надазов'я	148
Забавін В.О. Курганний могильник зрубної культури біля східної околиці м. Маріуполя	161
Потапов В.В., Шеф О.В. Курган доби пізньої бронзи у нижній течії ріки Чир	171

Дискусії

Отрощенко В.В. З приводу незабутої містифікації	184
--	-----

Хроніка

Литвиненко Р.О. “Курганна” археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого)	188
Литвиненко Р.О. Тихон Олексійович Шаповалов: у витоків донецької археології (доброї пам'яті людини і науковця)	201
Усачук А.М. “45 років мого життя пов'язано з археологією” (про Віктора Федоровича Клименка)	212
Відомості про авторів	228

CONTENTS

Articles

Lytvynenko R.A. Secondary burial ritual in cultures of Babyne Circus	7
Mimokhod R.A. About disputable bone cones in the complexes of Lola and Dnieper-Don Babyne Cultures	36
Tsimidanov V.V. Ornament with “eyelashes” on the Timber-grave Culture burial’s ceramics	48
Zagorodnia O.N. Experimental and traceological research of the metal production tools: history and perspectives	78
Shepko L.G. The Asian Bosphorus in the archaeological researches of last decades (1985-2010)	88

Publications

Kolesnyk A.V., Davydenko V.V., Koval Yu.G. “Treasure” of flint products from vicinities of w. Bogorodychne in Donetsk region (pool of r. Severski Donets, Southeast Ukraine)	104
Sanzharov S.N., Chernykh E.O. Burial mounds in riverheads of Zhrebets river near Raygorodka village	117
Lysenko S.D., Kushtan D.P., Pankovskiy V.B., Fedko V.F. Middle and Late Bronze Age sites near Bepalche on Supoi river	133
Usachuk A.N., Potapov V.V. Shield-shaped cheek-piece from the dwelling-place of Bronze Age Varenovka III from the North-Eastern Azov	148
Zabavin V.O. The Timber-grave culture barrows near the East outskirts of Mariupol city	161
Potapov V.V., Schaef A.V. Late Bronze Age tumulus in lower Chir-river basin	171

Discussions

Otroschenko V.V. In occasion of not forgotten mystification	184
--	-----

Chronicle

Lytvynenko R.A. "Kurgan's" archeology in Stanislaw N. Bratchenko's life and researches (light memory of an outstanding scientist)	188
Lytvynenko R.A. Tikhon A. Shapovalov: at sources of Donetsk archeology (good memory of the person and the scientist)	201
Usachuk A.N. “45 years of my life are connected with archeology ...” (about Victor F. Klymenko)	212
Data about authors	228

**ТИХОН ОЛЕКСІЙОВИЧ ШАПОВАЛОВ:
ДО ВИТОКІВ ДОНЕЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ
(доброї пам'яті людини і науковця)**

9 серпня 2010 року, незадовго до свого 85-річчя, відійшов у засвіти знаний український археолог Тихон Олексійович Шаповалов.

Народився Т.О. Шаповалов 26 серпня 1925 р. в українській родині, що мешкала на Слобожанщині, у с. Обухівка Старо-Оскольського р-ну Білгородської обл. На початку 1930-х родина була розкуркулена, а батька вислано до Архангельського краю, де він перебував до кінця 30-х. У 1935 р. разом з матір'ю, сестрою і братом Т. Шаповалов переїхав до Волновахи Сталінської (наразі Донецької) обл. Після закінчення у 1940 р. семи класів залізничної середньої школи № 24 при станції Волноваха Південно-Донецької залізниці хлопець поступив до Макіївської фельдшерської школи, завершити навчання в якій не дозволила війна.

Перебуваючи з родиною на окупованій німецькою армією території, хлопець переховувався від направлення на примусові роботи до Германії. Після приходу радянських військ, у вересні 1943 р. Т.О. Шаповалова було мобілізовано і доправлено на службу до 63-го гвардійського стрілецького полку 5-ї

гвардійської мотомеханізованої бригади 2-го гвардійського мехкорпусу 4-го Українського фронту, у складі якого він приймав участь у боях на теренах Південної України в якості розвідника і кулеметника. Перший бій прийняв наприкінці жовтня 1943 р. на р. Молочна. Надалі були бої за Дніпро (Нікопольський плацдарм) – до лютого 1944 р., форсування Дніпра в районі Каховка–Берислав (березень 1944 р.), звільнення Херсону, штурм Миколаєва, під час якого Т.О. Шаповалов отримав поранення (травень 1944 р.) і кілька місяців лікувався у шпиталях Херсона, Бреста і Седлеца. За ці бої був нагороджений Орденом Слави III ступеню. Після одужання, від вересня 1944 р. до середини січня 1945 р. Т.О. Шаповалов проходив підготовку курсантом учбового батальйону 5 запасного полку 10 запасної дивізії 1-го Білоруського фронту, що на той час перебував у Польщі, після завершення якої йому присвоїли звання сержанта. Від 15.01. до 3.02.1945 р. командир відділення Т.О. Шаповалов у складі 63-го гвардійського стрілецького полку 23-ї гвардійської стрілецької дивізії приймав участь у боях на теренах Польщі. Після другого, важкого, поранення в голову (Сілезія, 3.02.1945 р.) втратив зір і довго, до травня 1946 р., лікувався у шпиталях.

За умов, що склалися, понівечений війною парубок мусив пристосовуватися до життя. Спочатку він навчився грамоті за системою Брайля для сліпих. Надалі, 1948 р., поїхав до Одеси на лікування в офтальмологічній клініці В.П. Філатова. Саме в цей період свого життя

Т.О. Шаповалов поступив одночасно до Одеської середньої школи № 21 Робітничої молоді (сліпих), після закінчення навчального курсу якої (1949-1950 рр.) був нагороджений золотою медаллю, а також до Одеської Республіканської профшколи по вивченню гри на баяні осліпліх інвалідів Вітчизняної війни, яку також закінчив відмінником. Головним же результатом перебування в Одесі та перенесених там операцій було часткове відновлення зору одного ока.

Перша половина 1950-х рр. для Т.О. Шаповалова пов'язана з цікавим і насиченим студентським життям – навчанням на історичному факультеті Київського державного університету. Три перші роки доводилося конспектувати лекції по методу Брайля, лише наприкінці третього курсу частково відновлений зір дозволив писати конспекти звичайним способом. Спеціалізуючись по кафедрі історії СРСР, він додатково відвідує спецкурси і семінари на кафедрі археології. В університеті ж Тихон Олексійович познайомився зі студенткою-фізиком Нілою Іванівною Муденко – своєю майбутньою дружиною.

Після закінчення навчання в університеті наприкінці серпня 1955 р. фахівець-історик разом із дружиною за направленням переїжджає до м. Сталіне (згодом Донецьк), де потупає працювати екскурсоводом у Сталінський обласний краєзнавчий музей і менш ніж за два місяці призначається в.о. директора, а ще за чотири місяці, у квітні 1956 р. стає директором музею, який очолював майже два роки. З листопада 1957 р. до вересня 1965 р. Т.О. Шаповалов працював науковим співробітником Сталінського (Донецького) музею. Саме на музейний період припадає початок самостійних археологічних дослідів дипломованого історика, спочатку переважно через розвідки пам'яток і поодинокі рятувальні розкопки. Серед останніх назву досліджування курганів бронзової доби у м. Сталіне, Центральна гірничорятувальна станція (1958), сел. Путилівка (1961), поблизу с. Новогнатівка Волноваського р-ну (бл. 1960), с. Петровське Старобешівського р-ну (1963), енеолітичного ґрунтового могильника неподалік площі Будьонного у м. Сталіне (1960) тощо¹. Не маючи достатнього досвіду польових робіт, Т.О. Шаповалов їздив до Д.Т. Березовця на Верхній Салтів, маючи на меті ознайомлення з методикою розкопок, де працював на різних ділянках пам'ятки поселенні, фортеці й ґрунтовому могильнику. Березовець пропонував молодому дослідникові зосередитись на вивченні салтівської культури. Коли ж Тихон Олексійович звернувся за порадою у виборі майбутньої теми своїх наукових студій до Д.Я. Телегіна, той відповів: “Беріться за Дінець. Він не одного вивіз, і Вас вивезе”.

Працюючи в музеї, Т.О. Шаповалов познайомився з єдиним тоді археологом Сталінського педінституту Д.С. Цвейбель. З тих пір розпочалося їхнє товаришування і співпраця, організація спільних виїздів на археологічні розвідки, зазвичай зі студентами. Епізодично, від 1955 р., Тихон Олексійович долучався і до навчального процесу у виші (погодинником), а згодом перейшов туди на постійну роботу. Від отримання Донецьким педінститутом статусу держуніверситету 1965 р. Т.О. Шаповалов почав працювати в його стінах, спочатку старшим лаборантом кафедри загальної історії (від 17.09.1965 р.), з утворенням кафедри археології, історії стародавнього світу і середніх віків – її асистентом (від 13.09.1974 р.), надалі – її старшим лаборантом (від 7.02.1977 р.), ще пізніше, після захисту кандидатської дисертації – старшим викладачем (від 29.04.1984 р.), нарешті, доцентом (від 21.12.1984 р.). Тривалий період Т.О. Шаповалов завідував університетським археологічним музеєм, створення якого починала ще Д.С. Цвейбель, в чому їй від самого початку допомагав Тихон Олексійович. Відзначу й плідну співпрацю Доротеї Самійловни з Тихоном Олексійовичем у підготовці археологічного блоку матеріалів до тому по Донецькій області першого видання “Історії міст і сіл УРСР”.²

¹ Шаповалов Т.А. Отчет о разведках на территории Сталинской области в сентябре-октябре 1958 г. – 7 л. – НА ІА НАНУ. – № 1958/38; Шаповалов Т.А. Отчет о разведках на территории Сталинской области в 1960 г. – 7 л. + 15 таб. – НА ІА НАНУ. – № 1960/35; Усачук А.Н. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке / [А.Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов, Р.А. Литвиненко] // АА. – № 14: Курганы Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С. 72-73.

² Історія міст і сіл Української РСР. Донецька обл. – К.: Рад. енциклопедія, 1970. – С. 989.

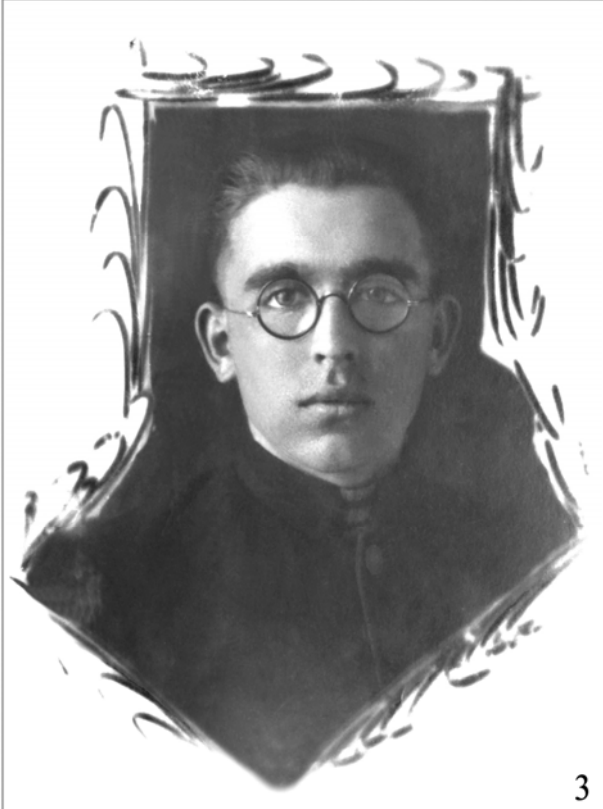

Фото 1. Тихон Олексійович Шаповалов: **1** – рисунок П. Голубяника, Волноваха (після 1945 р.); **2** – випускник Київського університету (1955); **3** – Одеса (кінець 1940-х); **4** – доцент Донецького університету (1980-і)

Фото 2. Тихон Олексійович Шаповалов на археологічних розкопках зі студентами-істориками:
1 – с. Іллічівка Краснолиманського р-ну (1970); 2 – с. Хрестище Слов'янського р-ну (1985)

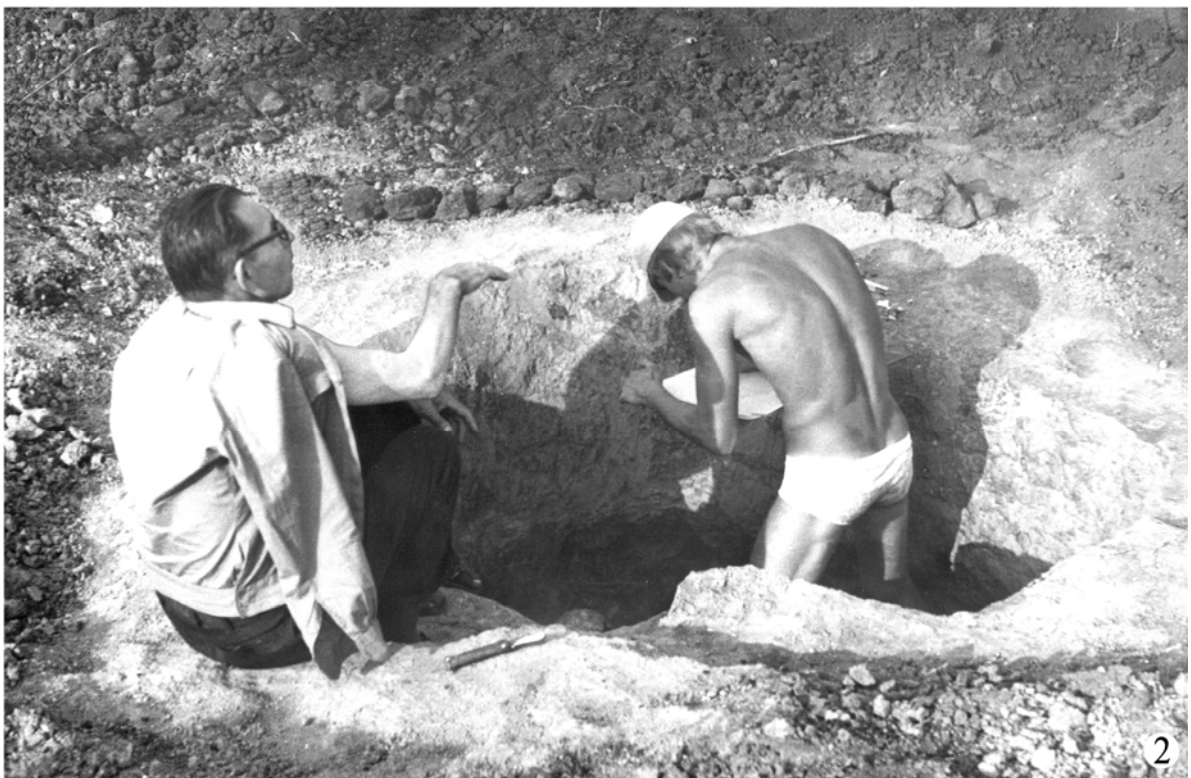

Фото 3. Тихон Олексійович Шаповалов на археологічних розкопках:
1 – поселення Іллічівка, розчистка культового комплексу житла № 2 (1972);
2 – с. Октябрське, курган 8: Т.О. Шаповалов і Р.О. Литвиненко (1985)

Фото 4. Музеї кафедри археології, історії стародавнього світу в навчальному процесі: **1** – зі студентами у музеї археології (1972); **2** – А.О. Моруженко і Т.О. Шаповалов зі студентами у музеї етнографії (1978)

Неабияку увагу Т.О. Шаповалов приділяв справі археологічного краєзнавства. Він підтримував жваві контакти з різноманітними людьми (учителі шкіл, механізатори, пенсіонери тощо), яких об'єднувала одна спільна риса – небайдужість до стародавньої історії взагалі та далекого минулого рідного краю зокрема. Документальним свідченням цих зв'язків виступає чималий епістолярний фонд, що залишив по собі Т.О. Шаповалов у Донецькому університеті і який зберігає цікаві факти та події переважно другої половини 1950-х – 1970-х років щодо виявлення місцевими мешканцями різних куточків Донеччини археологічних пам'яток і знахідок, про які вони повідомляли донецького археолога. Серед знахідок різних археологічних епох, про які йдеться в цих листах, найбільшу серію складають середньовічні кам'яні баби. Завдяки зусиллям Тихона Олексійовича вдалося зібрати і зберегти чимало цих експонатів, які й дотепер складають основу колекції кам'яних скульптур Донецького національного університету. Відзначу й той факт, що Т.О. Шаповалов був активним членом Донецького обласного товариства охорони пам'яток історії та культури, а протягом деякого часу навіть очолював у ній секцію археології (перш. полов. 1980-х рр.).

Саме в університеті розпочалася багаторічна епопея досліджень багатошарового Іллічівського поселення, виявленого ще 1958 р. Т.О. Шаповаловим на дюні лівобережної надзаплавної тераси Сіверського Дінця в урочищі, яке, за дивним збігом, називалося “Шаповалівка”. Перші розкопки було проведено 1968 р. Загалом університетськими експедиціями під керівництвом Т.О. Шаповалова пам'ятка досліджувалася протягом щонайменше восьми польових сезонів – 1968-1972, 1974, 1977, 1989 рр. Завдяки цьому на Іллічівці було розкопано понад 2100 м² площі й вона тривалий час зберігала статус найбільш дослідженого поселення зрубної культури Сіверськодонецчини. Втім значущість пам'ятки полягає не лише в цьому. Завдяки стратиграфічним спостереженням і порівняльно-типологічним зіставленням автору розкопок вдалося виділити на пам'ятці п'ять культурно-хронологічних горизонтів: багатоваликово-абашевський, ранньозрубний, I та II сабатинівські й фінальнозрубний³. На поселенні виявлено і досліджено котловани 14 житлових та 3 господарських напівземляних споруд, значну кількість господарських ям, культові (жертвовні) комплекси. Знахідки складаються з близько 20 тис. фрагментів і серії цілих керамічних посудин, керамічних та кам'яних ливарних форм, майже 200 виробів з кістки та рогу, серії виробів з бронзи, десятків виробів з каменю і кременю, чималої колекції остеологічних матеріалів. Окрім матеріалів бронзового віку, що є основою археологічної колекції Іллічівки, на пам'ятці відомі свідчення нео-енеолітичної доби, а також ґрунтовий могильник з 10 різнокультурних поховань середньовічного часу⁴.

Матеріали Іллічівського поселення бронзового віку було покладено в основу дисертаційного дослідження Т.О. Шаповалова, в якому розв'язувалися проблеми періодизації пізньобронзового віку басейну Сіверського Дінця. Окрім решти безперечних досягнень і відкриттів автора, особливо відзначу його цікаві й багато в чому нові для свого часу спостереження щодо культурно-хронологічного співвідношення бабинських (КБК), абашевських, зрубних і сабатинівських етнокультурних компонентів на Сіверському Дінці⁵.

³ Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце / Т.А. Шаповалов // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 150-172.

⁴ Швецов М.Л. Могильник эпохи средневековья у с. Ильичевка в среднем течении р. Северский Донец / М.Л. Швецов, Р.А. Литвиненко // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. – Луганск: Глобус, 2010. – С. 229-240.

⁵ Шаповалов Т.А. Новые данные о характере взаимоотношений срубных племен Северского Донца с племенами сабатиновской культуры Днепровского Правобережья / Т.А. Шаповалов // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 91-92; Шаповалов Т.А. К вопросу о взаимоотношениях племён многоваликовой, абашевской и срубной культур в бассейне Северского Донца / Т.А. Шаповалов // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 70-73.

Дисертацію було успішно захищено 1983 р.⁶ Це була перша монографічна праця, присвячена поселенським пам'яткам Сіверськодонецчини, і перша періодизація доби пізньої бронзи цього регіону. Наступна подібна праця з'явилась 17 років потому⁷. Особливо відзначу, що це була й перша дисертація з *археології*, підготовлена і захищена донецьким науковцем. У зв'язку з цим пригадався випадок, що мені його свого часу розповів сам Тихон Олексійович. На черговому успішному обговоренні дисертації у відділі енеоліту-бронзового віку Інституту археології АН УРСР С.Н. Братченко висловив свій респект Тихону Олексійовичу: “Я Вам повинен сказати, що, живучи на периферії, не те що важко, а дуже важко зробити дисертацію”. Проте донецький археолог її зробив, поклавши на це 16 років самовідданої кропіткої праці.

Без перебільшення, Іллічівка була справжнім дітищем Т.О. Шаповалова, якому він присвятив більшу половину свого університетського життя. Навіть після довгоочікуваного захисту дисертації, коли, здавалося б, досягнуто основної мети, до якої дослідник наближався багато років, і можна було б відпочити, Тихон Олексійович продовжував жити своєю Іллічівкою, намагаючись вилучити з потужного фонду накопаних джерел будь-яку додаткову інформацію, поділитися з науковим товариством тими матеріалами і спостереженнями, які з різних причин не увійшли до дисертації, або не були опублікованими. Показовим у цьому сенсі є той факт, що Т.О. Шаповалов літом 1989 р., за рік до пенсії (!), вивіз студентів на археологічну практику не будь-куди, а саме на Іллічівське поселення. І метою цих останніх його розкопок, як зазначав дослідник у своєму польовому щоденнику, було уточнення стратиграфічної позиції матеріалів бондарихінської культури. На превеликий жаль, звіту по цих розкопках Т.О. Шаповалов так і не підготував.

Працюючи в університеті, Т.О. Шаповалову, як і раніше, доводилося копати кургани. Переважно це були рятувальні розкопки, але не тільки. Курганні розкопки хронологічно утворюють два етапи: 1) кінець 1960-х – початок 1970-х рр.;⁸ 2) середина – друга половина 1980-х рр.⁹ На останній з цих періодів припадає наукове керівництво Т.О. Шаповаловим госпдогвірною кафедральною темою, тобто новобудовою експедицією, що досліджувала кургани в зонах спорудження меліоративних систем (вересень 1985-1987 рр.)¹⁰. Окрім різних епізодів, що траплялися в експедиціях, глибоко врзалися у пам'ять розповіді-спогади Тихона Олексійовича про епізоди його військових років. Частенько ця тема виникала тоді, коли, розкопуючи кургани в донецьких степах, ми натрапляли на сліди запеклих боїв – спочатку 1941, а потім 1943 років. Ввечері після роботи перебирали різноманітне “залізо”

⁶ **Шаповалов Т.А.** Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1983. – 24 с.

⁷ **Бровендер Ю.М.** Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця: автореф. дис. на здобуття вчен. степеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2000. – 20 с.

⁸ **Шаповалов Т.А.** Раскопки кургана у поселка Новолуганское Донецкой области / Т.А. Шаповалов, Ю.П. Байдебура // АИУ в 1967 г. – Вып. II. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 127-131; **Шаповалов Т.А.** Погребение предскифского времени в кургане Стрижена могила / Т.А. Шаповалов // АИУ в 1968 г. – Вып. III. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 191-193; **Шаповалов Т.О.** Розкопки курганів у Донецькій області / Т.О. Шаповалов, О.В. Колесник // АДУ в 1969 р. – Вип. IV. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 66-71; **Шаповалов Т.О.** Сарматські поховання поблизу с. Новолуганське / Т.О. Шаповалов // Археологія. – 1973. – Вип. 8. – С. 82-88; **Косиков В.А.** Курганная группа у п. Новоамвросиевка на р. Крынка (Из раскопок Т.А. Шаповалова) / В.А. Косиков // ДАС. – Вып. 6. – Донецк, 1996. – С. 63-75.

⁹ **Шаповалов Т.А.,** Кравец Д.П. Отчет о разведках на Северо-западе Донецкой обл. в 1985 г. – 43 с. + 26 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1985/88.

¹⁰ **Шаповалов Т.А.,** Санжаров С.Н., Косиков В.А., Подобед В.А., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1986 г. – 57 с. + 41 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1986/45; **Шаповалов Т.А.,** Кравец Д.П., Привалов А.И., Посредников В.А., Кульбака В.К., Косиков В.А., Евглевский А.В., Подобед В.А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1987 г. – 92 с. + 77 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1987/130.

(набої, гранати, осколки мін і снарядів, металеві деталі амуніції та всього військового приладдя, почасти незрозумілого), яке Тихон Олексійович ідентифікував і коментував. Тоді ж пригадував цікаві епізоди свого бойового шляху, які присутні члени експедиції з захопленням слухали, адже далеко не про всі воєнні реалії писалося в радянських виданнях.

Портрет Т.О. Шаповалова буде неповним, якщо не згадати його викладацьку діяльність, найбільша активність якої припадає вже на 1980-ті роки. Мені особисто в навчальному процесі довелося перехрещуватися з ним у процесі спеціалізації на старших курсах. Добре запам'яталися лекції зі спецкурсу “Енеоліт і бронзовий вік Лівобережної України”, що його читав Тихон Олексійович студентам, які спеціалізувалися по кафедрі археології, а також окремі сюжети лекцій іншого спецкурсу – з історичного краєзнавства. З останнього відбився у пам'яті епізод, коли лектор доводив методичні засади проведення розвідок археологічних пам'яток, зокрема поселень. Щоб ця справа була результативно, він радив, виходячи на місцевість, думкою заглибитись у віддалені доісторичні часи і уявити себе, скажімо, членом певної общини переселенців-мігрантів бронзового віку, що потрапила на нові землі й намагається осісти тут, а для цього направила групу розвідників, щоб знайти зручне місце для влаштування свого нового поселення. Вийдіть на місцевість, окиньте її оком і спробуйте обрати найбільш придатне місце для майбутнього селища, щоб воно було захищене від холодних вітрів, знаходилося неподалік води – на березі річки – і водночас не надто низько за топографією, аби убезпечити заливання під час повнів. Умоглядно обравши таку ділянку місцевості, можете впевнено йти туди для обстеження зблизка – майже завжди там буде древнє поселення.

Але найближче ми зійшлися з Тихоном Олексійовичем тоді, коли його призначили науковим керівником моєї дипломної роботи, присвяченій похованням зрубної культури Приазов'я і Сіверського Дінця. Пригадуючи цей початковий період свого наукового становлення, можу відзначити, що під впливом наставника всі мої хронологічні побудови тоді здійснювалися “крізь призму Іллічівки”. Також на пам'ять приходить фінішна пряма мого дипломування, яка збіглася з недугою на зір наукового керівника (десь квітень 1986 р.). Під час відвідин Тихона Олексійовича у лікарні ми зустрічалися у тамтешньому сквері, де сидячи на лаві я вголос читав йому свої тексти, а він правив їх та надавав рекомендації. Дякувати Богові, все тоді обійшлося і вже за пару місяців, після одержання мною диплому, Т.О. Шаповалов приймав мене на роботу до університетської новобудовної експедиції.

На заслужений відпочинок Т.О. Шаповалов пішов 1 жовтня 1990 р., пропрацювавши у Донецькому університеті чверть століття. І навіть після цього він не полишав остаточно справу свого життя – археологію. Переїхавши жити до Дніпропетровська, він і там продовжував контактувати з тамтешніми університетськими археологами, здійснював невеличкі археологічні розвідки по Орелі в околицях с. Могилів Царичанського р-ну, де була їхня дача, періодично публікуючи результати своїх обстежень у місцевій пресі. Час від часу Тихон Олексійович навідувався до Донецька, де обов'язково відвідував університетських колег. Саме під час таких візитів мені вдалося занотувати його деякі спогади, що їх використано у цьому нарисі, дещо взято з нашого листування 1990-х рр.¹¹ Т.О. Шаповалов залишив у Донецькому університеті, разом з доброю пам'яттю та глибокою шаною, чималий науковий спадок, який включає численні матеріали польової документації, наукових звітів, рукописи статей і дисертації, матеріали до зводу археологічних пам'яток, епістолярію тощо. В археологічних фондах зберігаються значної наукової ваги матеріали, здобуті Т.О. Шаповаловим під час розвідок і розкопок. Найбільш потужною з них є колекція Іллічівського поселення, до якої продовжують звертатися науковці. Це невмируще надбання є найліпшим пам'ятником істориків й людей.

¹¹ Також хочеться висловити глибоку вдячність рідним Т.О. Шаповалова – дружині Нілі Іванівні та синові Володимирі Тихоновичу Шаповаловим – за люб'язно надані для публікації матеріали їхнього родинного архіву.

Список научных работ Т.О. Шаповалова

1. **Донбасс** в революции 1905-1907 годов: сборник документов и материалов / Сост.: Клиндухов А.А., Маценко Н.И., Шаповалов Т.А. и др. – Сталино: Сталинское областное изд-во, 1957. – 218 с.
2. **Шаповалов Т.А.** Отдел дооктябрьского периода / Т.А. Шаповалов, Ф.И. Быстрицкая // Областной краеведческий музей. Краткий путеводитель по Сталинскому краеведческому музею. – Сталино: Донбасс, 1961. – С. 43-80.
3. **Шаповалов Т.А.** Раскопки кургана у поселка Новолуганское Донецкой области / Т.А. Шаповалов, Ю.П. Байдебура // АИУ в 1967 г. – Вып. II. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 127-131.
4. **Шаповалов Т.А.** Поселение эпохи бронзы у села Ильичевки на Северском Донце / Т.А. Шаповалов // Науч. конф. Донецкого ун-та, посвящ. 50-летию АН СССР: матер. секций ист. и филол. наук. – Донецк: Изд-во Дон ГУ, 1970. – С. 85-90.
5. **Шаповалов Т.А.** Погребение предскифского времени в кургане Стрижена могила / Т.А. Шаповалов // АИУ в 1968 г. – Вып. III. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 191-193.
6. **Шаповалов Т.О.** Материалы эпохи міді – бронзи Донецького музею / Т.О. Шаповалов, Д.Я. Телегін // Археологія. – 1971. – Вип. 1. – С. 86-88.
7. **Шаповалов Т.А.** Исследование поселений эпохи поздней бронзы в бассейнах Северского Донца и Самары / Т.А. Шаповалов // Тези пленарних і секційних доповідей XV наук. конф. ІА АН УРСР. – Одеса, 1972. – С. 145-149.
8. **Шаповалов Т.О.** Поселення епохи бронзи біля с. Іллічівки на Сіверському Дінці / Т.О. Шаповалов // АДУ в 1969 р. – Вип. IV. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 61-66.
9. **Шаповалов Т.О.** Розкопки поселення епохи бронзи біля с. Іллічівка на Сіверському Дінці / Т.О. Шаповалов // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії Наук Української РСР (Київ, 1968 р.). – К.: Наук. думка, 1972. – С. 121-123.
10. **Шаповалов Т.О.** Розкопки курганів у Донецькій області / Т.О. Шаповалов, О.В. Колесник // АДУ в 1969 р. – Вип. IV. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 66-71.
11. **Шаповалов Т.О.** Сарматські поховання поблизу с. Новолуганське / Т.О. Шаповалов // Археологія. – 1973. – Вип. 8. – С. 82-88.
12. **Шаповалов Т.А.** Поселение «Усово Озеро» на Северском Донце / Т.А. Шаповалов, А.П. Рудаков // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 360.
13. **Шаповалов Т.А.** Разведки поселений эпохи бронзы на р. Кривой Торец / Т.А. Шаповалов // АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 372.
14. **Шаповалов Т.А.** Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце / Т.А. Шаповалов // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 150-172.
15. **Шаповалов Т.А.** Разведки поселений эпохи бронзы на Северском Донце / Т.А. Шаповалов, А.И. Духин // АО 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 388-389.
16. **Шаповалов Т.А.** Новые данные о характере взаимоотношений срубных племен Северского Донца с племенами сабатиновской культуры Днепровского Правобережья / Т.А. Шаповалов // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 91-92.
17. **Шаповалов Т.А.** Исследование поселения эпохи бронзы у с. Старый Караван / Т.А. Шаповалов, В.Ф. Клименко, А.И. Духин // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С. 399.
18. **Шаповалов Т.А.** К вопросу о взаимоотношениях племён многоваликовой, абашевской и срубной культур в бассейне Северского Донца / Т.А. Шаповалов // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 70-73.
19. **Шаповалов Т.О.** Вивчення та охорона пам'яток археології на території Донецької області / Т.О. Шаповалов // Республіканська друга наукова конференція з історії краєзнавства. – К.: Наук. думка, 1982.
20. **Шаповалов Т.А.** Финальный срубный горизонт поселения эпохи бронзы у с. Ильичевка на Северском Донце. – Донецк, 1982. – 37 с.: Депон. в ИНИОН АН СССР. – № 21814.
21. **Шаповалов Т.А.** Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1983. – 24 с.
22. **Шаповалов Т.А.** К вопросу о планировке жилищ срубной культуры бассейна Северского Донца / Т.А. Шаповалов // Археология и краеведение – школе: тез. обл. семинара. – Донецк, 1985. – С. 22-23.

23. **Шаповалов Т.А.** Поселения срубной культуры Подонцовья (к вопросу хозяйственной деятельности) / Т.А. Шаповалов // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. обл. научно-практического семинара. – Донецк, 1989. – С. 38-40.
24. **Шаповалов Т.А.** К вопросу о проникновении этноса сабатиновской культуры в срубную среду Северского Донца / Т.А. Шаповалов // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы: тез. докл. I-го всесоюз. полевого семинара (10-18 сент. 1990 г.). – К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. – С. 33-34.

Список научных звітів з авторством Т.О. Шаповалова

1. **Шаповалов Т.А.** Отчет о разведках на территории Сталинской области в сентябре-октябре 1958 г. – 7 л. – НА ІА НАНУ. – № 1958/38.
2. **Шаповалов Т.А.** Отчет о разведках на территории Сталинской области в 1960 г. – 7 л. + 15 таб. – НА ІА НАНУ. – № 1960/35.
3. **Шаповалов Т.А.** Отчет о раскопках поселения эпохи неолита, бронзы, средневекового могильника у с. Ильичевки Краснолиманского р-на Донецкой обл. – 24 л. + 38 таб. – НА ІА НАНУ. – № 1969/62.
4. **Шаповалов Т.А.,** Колесник А.В. Охранные раскопки распаханых курганов у поселка Новоамвросиевское Амвросиевского р-на Донецкой обл. Октябрь, 1969 г. – Архів ТОПА ДОКМ. – № 1970/2.
5. **Шаповалов Т.А.** Отчет о раскопках поселения эпохи бронзы у с. Ильичевки на Северском Донце в 1970 г. – 12 с. + 60 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1970/69.
6. **Шаповалов Т.А.** Отчет о раскопках поселения эпохи поздней бронзы у с. Ильичевка Краснолиманского р-на Донецкой обл. в 1971 г. – 20 с. + 47 таб. – НА ІА НАНУ. – № 1971/89.
7. **Шаповалов Т.А.,** Рудаков А.П. Отчет о раскопках поселения эпохи поздней бронзы "Усово озеро" Краснолиманского р-на Донецкой обл. – НА ІА НАНУ. – № 1972/75.
8. **Шаповалов Т.А.** Отчет о разведках поселений эпохи бронзы на Северском Донце в 1976 г. – 5 с. + 6 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1976/153.
9. **Шаповалов Т.А.** Отчет о раскопках на поселении эпохи бронзы у с. Ильичевка на Северном Донце. – 7 с. + 4 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1979/146.
10. **Шаповалов Т.А.,** Кравец Д.П. Отчет о разведках на Северо-западе Донецкой обл. в 1985 г. – 43 с. + 26 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1985/88.
11. **Шаповалов Т.А.,** Санжаров С.Н., Косиков В.А., Подобед В.А., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1986 г. – 57 с. + 41 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1986/45.
12. **Шаповалов Т.А.,** Кравец Д.П., Привалов А.И., Посредников В.А., Кульбака В.К., Косиков В.А., Евглевский А.В., Подобед В.А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1987 г. – 92 с. + 77 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1987/130.
13. **Моруженко А.А.,** Кравец Д.П., Посредников В.А., Шаповалов Т.А., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А. Археологические исследования курганов в Донецкой обл. – 82 с. + 95 табл. – НА ІА НАНУ. – № 1988/63.

Література про Т.О. Шаповалова

1. **Косиков В.А.** К 70-летию со дня рождения исследователя Донетчины Тихона Алексеевича Шаповалова / В.А. Косиков, Е.В. Косикова // Донецкий археологический сборник. – Вып. 6. – Донецк, 1996. – С. 5-19.
2. **Мезенцева Г.Г.** Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 56.
3. **Привалова О.Я.** Шаповалов Тихон Алексеевич / О.Я. Привалова // Донбас. – 2004. – Спецвыпуск. – С. 71-72.

Р.О. Литвиненко

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Забавін В'ячеслав Олегович – викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету, joiner1971@mail.ru

Загородня Ольга Миколаївна – науковий співробітник Донбаського державного технічного університету (м. Алчевськ Луганської обл.), olgaza@ukr.net

Колесник Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету, akolesnik2007@mail.ru

Куштан Дмитро Павлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології Кримської філії Інституту Археології НАН України, kushtan@rambler.ru

Лисенко Сергій Дмитрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту – бронзового віку Інституту археології НАНУ, suraganga@yandex.ru

Литвиненко Роман Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету, litrom@yandex.ua

Мимоход Роман Олексійович – науковий співробітник відділу охоронних розкопок Інституту археології РАН, mimokhod@gmail.com

Отрошенко Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології доби енеоліту – бронзового віку Інституту Археології НАН України, otrok@i.com.ua

Панковський Валентин Борисович – молодший науковий співробітник відділу археології доби енеоліту – бронзового віку Інституту Археології НАН України, vpns@ukr.net

Потапов Вадим Валерійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник лабораторії археології Південного наукового центру РАН (Ростов-на-Дону), potapov_vadim@mail.ru

Санжаров Сергій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави і права, науковий керівник Археологічного науково-дослідного центру “Спадщина” Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, spadshina@snu.edu.ua

Усачук Анатолій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею, doold@mail.ru

Федько Валерій Федорович – краєзнавець, с. Безпальче Драбівський р-н Черкаська обл.

Циміданов Віталій Владиславович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-методичного відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею, archaeodon@front.ru

Шенко Лариса Георгіївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету, pakra@etel.dn.ua

Шеф Олексій Вікторович – фахівець-археолог ТОВ “Археологічне товариство Кубані” (Ростов-на-Дону), Scheff_1@mail.ru

Черних Євген Олександрович – директор Археологічного музею Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, spadshina@snu.edu.ua

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	– Археологический альманах (Донецк)
АВЕС	– Археология восточноевропейской степи (Саратов)
АВЛ	– Археология восточноевропейской лесостепи (Воронеж)
АВУ	– Археологічні відкриття в Україні (Київ)
АДУ	– Археологічні дослідження в Україні
АИУ	– Археологические исследования на Украине (Киев)
АЛЛУ	– Археологічний літопис Лівобережної України (Полтава)
АО	– Археологические открытия (Москва)
ГИМ	– Государственный Исторический музей (Москва)
ДАЗ	– Донецький археологічний збірник (Донецьк)
ДАС	– Донецкий археологический сборник (Донецк)
ДСПК	– Древности Степного Причерноморья и Крыма (Запорожье)
ЗООИД	– Записки Одесского общества истории и древностей (Одесса)
ИАИАИАНД	– Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону (Азов)
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии (Москва)
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры (Москва)
КСОГАМ	– Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея
МАНДС	– Материалы по археологии волго-донских степей (Волгоград)
МДАСУ	– Матеріали і дослідження з археології Східної України (Луганськ)
МИАВУ	– Материалы и исследования по археологии Восточной Украины (Луганск)
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР (Москва)
МИАК	– Материалы и исследования по археологии Кубани (Краснодар)
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (Київ)
НА ІА НАНУ	– Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины (Київ)
ПАП	– Проблемы археологии Поднепровья (Днепропетровск)
ПИФК	– Проблемы истории, филологии, культуры (Москва, Магнитогорск, Новосибирск)
РА	– Российская археология (Москва)
СА	– Советская археология (Москва)
САИ	– Свод археологических источников
ССПК	– Старожитності Степового Причорномор'я і Криму (Запоріжжя)
СЭ	– Советская этнография (Москва)